

"להורות או לא להורות":

בירור שיטות הראשונים בענין תלמיד
שהגיע להוראה ותלמיד שלא הגיע להוראה

נחום לאם

כמעט כל רב צעיר, וכל תלמיד בחינת "ערכ־רב" המתכוון לרבנות, מתלבט בבעית הפסיקה. כמובן, סמיכתו היא בעיקרה "היתר הוראה" והרי הוא מוסמך להורות ולפסוק שאלות בהלכה. אולם, למעשה גבולות אחריותו המוסרית של הרב הן מעומצמות. מתי חוטא הוא בפזיזות שחצנית ומתי בהססנות מופרזת? מתי נתפס בעון "פחו כמים", ומתי ב"גדולים חקרי לב"?

כמובן, הרהורים כאלה הם גם נחלת כל בעל רגש מוסרי גם במקצועות שונים אחרים. רופא צעיר שהוא בעל שיעור קומה מוסרית, גם הוא ער לאותן הבעיות ומתמודד אתן מתוך כובד ראש. ואכן, כן באר הרמב"ן את הברייא (בבא קמא, דף פ"ה ע"א), "תנא דבי רבי ישמעאל, ורפא ירפא, מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות". ועל זה מעיר הרמב"ן (תורת האדם, שער הסכנה, הוצאת שעוועל, עמ' מא): "פ', שמא יאמר הרופא מה לי בצער הזה, שמא אטעה ונמצאתי הורג נפשות בשוגג. לפיכך נתנה התורה רשות לרפאות, והרופא הוא כדיין שהוא מצווה לדון. שמא יאמר הדיין מה לי בצער הזה... אין לדיין אלא מה שעיניו רואות" (סנהדרין צ"ו ע"ב). הרי באנו ללמד ונמצאים למדים! הרב, בתפקידו כדיין, והרופא דומים זה לזה ב"צער" של אחריות כבדה הרובצת על תודעתו ואינו נותן לו מנוחה. אמנם, בזה הרחבנו תחומי הבעיה ולא פתרנו אותה.

אין ספק שכללו המפורסם של הרמב"ם בהלכות דעות שולט גם בנידון דידן: הדרך האמצעית היא "דרך ה'". שתי הקצוות פסולות, ו"חכם" יכחר לו דרך באמצע. אבל גם בזה לא יצאנו עדיין ידי חובתנו בפרובלמטיקה הספציפית של הגישה הרצויה לפסיקה ההלכית, ועלינו לחשוף את מקורות ההלכה בפרשה זו. ואני תקווה שדברינו להלן ישמשו חומר להדרכת הנבוכים בנושא זה. המקור הראשי לבעייתנו הוא גמרא סוטה דף כ"ב ע"א: "מאי קטן שלא כלו לו

ותוס' היה צ"ל "מכמה" ולא "עד כמה", אבל לפי הכ"מ א"ש. ואח"כ שואלת הגמ', והא רבה (או רבא לפי גירסת הכ"מ) אורי קודם מ' שנין, ואם אמנם רשאי לעכב את עצמו מלהורות, היה לו לרבה לנהוג מידת חסידות בעצמו ולמנוע מלהורות. ועל זה בא התירוף של הגמרא, "בשוין", דהיינו שאם נמצא מישהו אחר השהה לו מותר לו למשוך ידו מן ההוראה מטעם מידת חסידות, אבל אם הוא הגדול אז מחויב להורות ואין לו לנהוג מידת חסידות. ולפיכך כתב הרי"ף הסוגיא רק "עד מ' שנין" שהרי עד אז רשאי למנוע מן ההוראה, והשאר השמיט מכיון שהוא ענין חסידות, ובלשונו של הכ"מ: "ובדורות הללו לא שכיח כ"כ מידת חסידות, ומטעם זה לא הוצרך ללמדנו שכל שאין גדול ממנו אפילו לא הגיע לארבעים שנה אינו רשאי לעכב עצמו מלהורות, ובדורות הללו אין צורך להזהיר על כך". והרמב"ם, שבדורו נתמעטה מידת החסידות עוד יותר, ורבים קפצו להורות, לא הוצרך לכתוב עד כמה רשאי לעכב עצמו מלהורות, עד ארבעין שנין, "דהלואי שלא יקדימו להורות קודם שיגיעו להוראה, כל-שכן שלא יתעכבו להורות אחר שיגיעו". אי נמי, הוסיף הכ"מ, שהרמב"ם פסק שאין רשאי מי שהגיע להוראה לעכב עצמו מלהורות פן יקדמו מי שלא הגיע להוראה.

והנה, תירוצו של הכ"מ לקושי הר"ן על הרי"ף מתקבל על הדעת, שהלא הרי"ף הכניס לספרו רק ענינים שנוגעים להלכה למעשה, ואם בדורו לא היה טעם לדבר על מידת חסידות כמניע להתאפקות מן הפסיקה, מובן שהשמיטה. אבל אין בידי תשובה זו לפרנס את הבנתנו את הרמב"ם. תירוצו של הכ"מ הוא כולו ענין של נסיבות ההיסטוריה, אבל הלא הרמב"ם מתעלם לגמרי במ"ת שלו משנויים היסטוריים שחלו בדורו כשבא לסדר את ההלכה, ואם אמנם רצה להתייחס לשנויים כאלה היה אומר כן בפירושו. דרך הרמב"ם הוא לכלול את כל ההלכות ולא להשמיט מה שאינו שייך לזמנו, אם מפני חורבן הבית אם מפני שנויים היסטוריים אחרים. ואדרבה, אם באנו לייחס אל הרמב"ם פסיקה הלכית עפ"י נסיבות הזמן בדורו, נראים יותר דברי הלחם משנה (על אתר), שכתב שהצורך ללמוד מ' שנה (וכשיטה אחת בתד"ה ועד שהזכרנו לעיל) חל רק כשהתושבע"פ נמסרה ונלמדה ממש בעל-פה, מפי סופרים ולא מפי ספרים, אבל האידנא, שהכל כתוב וכל אחד לומד מפי ספרים, אין צורך לחכות עד ארבעים שנה, ולא היה צריך לכתוב אלא שיהא חכם. והוסיף הלח"מ בשם גדול אחד שלפיכך אין היום דין של מורה הלכה בפני רבו, מאחר שהספרים ולא הסופרים הם המלמדים. אולם גם שיטתו זו של הלח"מ אינה נראה, והריהי כשטר ושוכר בצדו, דאם אמנם חל שינוי מאז נכתבה תושבע"פ, הלא בטל למעשה דין מורה הלכה בפני רבו, וכמ"ש הוא בעצמו, ומה הרווחנו אם בארנו בהתחשבות בתמורות היסטוריות מדוע השמיט הרמב"ם את הדין של מי שנה, אם כל הפרק הזה בהל' ת"ת עוסק בענין מורה הלכה בפני רבו, שגם זה — לפי דברי הלח"מ — אינו שייך היום.

ובכדי להבין את הרמב"ם אל נכון נראה לפע"ד שהוא למד את הסוגיא באופן אחר לגמרי. דהנה עיקר גוף הגמרא שלנו יש ללמוד באחד משני אופנים: (א) שהגמרא דנה בענין של כושר המורה להורות, מתי אסור ומתי מחויב, אבל העיקר

חדשיו (שנזכר כברייתא למעלה בעמוד זה)? ... רבי אבא אמר, זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, דא"ר אבא אמר רב, מאי דכתיב 'כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה' (משלי ד' — כו)? 'כי רבים חללים הפילה' — זה תלמיד-חכם שלא הגיע להוראה ומורה. 'ועצומים כל הרוגיה' — זה תלמיד-חכם שהגיע להוראה ואינו מורה. ועד כמה? עד ארבעין שנין. איני, והא רבאורי? — בשוין.

לפי רש"י (ד"ה "ועד כמה") וגם לפי תוספות ד"ה "ועד כמה", שאלת הגמרא מוסבה על תלמיד שלא הגיע להוראה מתי הוא נכנס לתחום של מי שהגיע להוראה, והתשובה היא שנחשב כראוי להורות משהגיע לשנת הארבעים (או לחייו או מזמן שהתחיל ללמוד, ע' תוס' שם). לרש"י, קושיית הגמרא אח"כ היא "והא רבה אורי", כלומר, הלא מצינו שרבה כן הורה, והלא אנו יודעים שהוא נפטר לפני שהיו לו ארבעים שנה. והגמרא משיבה "בשוין", דהיינו, "אם שוה לגדול העיר בחכמה, מותר להורות, או שאין זקן ממנו בעיר". לפי"ז, אם שוה לגדול העיר, מותר לו להורות. ותוספת ד"ה "ושוין" מקשה על פירוש זה של רש"י מגמ' ברכות דף ס"ג: "דאמר אבבי באתרא דאית גבר, תמן לא תיהוי גבר" (שהוא הצד השלישי של מה שאמרו חז"ל במשנה באבות, "כמקום שאין איש השתדל להיות איש"). ולפי"ז, אם הוא שוה לגדול העיר בחכמה, אסור לו להורות, שהרי "אית גבר", וא"כ, הפשט בגמרא שלנו הוא לא כרש"י, דבשוין מותר להורות, אלא שאמנם בשוין אסור להורות, אבל "רבה אורי", שהיה גדול מכל חכמי העיר ולא רק שוה להם. ולפי תוס' נמצא ד"בשוין" מוסב על ההלכה של תלמיד שלא הגיע להוראה, ולא על רבה.

הנה הרי"ף מביא גמרא זו עד "ועד כמה עד ארבעין שנין", אבל הוא משמיט סוף השמועה, "והא רבה אורי, בשוין". בעקבותיו הלך גם הרמב"ם בפ"ה מהל' ת"ת, ה"ד, וז"ל: וכל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה הרי זה רשע שוטה וגם הרוח (הערה: המקור לזה לפי הגר"א הוא באבות פ"ד מ"ז) ועליו נאמר כי רבים חללים הפילה, וכו'. וכן חכם שהגיע להוראה ואינו מורה הרי זה מונע תורה ונותן מכשולות לפני העורים, ועליו נאמר 'ועצומים כל הרוגיה'. אלו התלמידים הקטנים שלא הרבו תורה כראוי והם מבקשים להתגדל בפני עמי הארץ ובין אנשי עירם וקופצין ויושבין בראש לדין ולהורות בישראל, הם המרבים המחלוקת והם המחריכים את העולם והמכביין נה של תורה והמחבלים כרם ה' צבאות. עליהם אמר שלמה בחכמתו, "אחזו לנו שועלים שועלים קטנים מחבלים כרמים". עכ"ל.

ועי' בר"ן שהקשה על הרי"ף שהשמיט דין "בשוין", ועל הרמב"ם שהשמיט לא רק הדין של בשוין, אלא גם הדין של ארבעין שנין. והוסיף הר"ן להשיג על הרמב"ם שהזכיר דין זה בהלכות תלמוד תורה ולא בהלכות סנהדרין ששם מקומו הנכון. הכ"מ על אתר ביקש לתרץ קושיותיו של הר"ן על הרי"ף והרמב"ם ע"י פשט חדש ב"ועד כמה", שלפי רש"י ותוס' הכוונה למי שלא הגיע להוראה מתי מותר לו להורות, ואילו לפי הר"ן כוונת המקשן היא למי שהגיע להוראה מתי מחויב להורות; כלומר, "ועד כמה רשאי לעכב עצמו מלהורות". והתירוף של הגמ' הוא שעד ארבעים שנה מותר לא להורות, ומשם ואילך אינו רשאי לעכב את עצמו מן ההוראה, ומחויב להורות. (הערה: לפי"ז לשון הגמרא מתישבת יפה, שלפי פרושם של רש"י

הוא מידת כושרו בינו לבין עצמו; או ב') שמדובר בבעיה חברתית-פוליטית, כשיש יותר מתלמיד-חכם אחד בעיר, מי רשאי או מחויב להורות. והנה, כשהגמ' שאלה "ועד כמה" והשיבה "ארבעין שנין", נראה ודאי שזה לפי האופן הראשון בלבד. שהוא ענין כושרו של המורה ותלוי אם בשנים שלו או בחכמתו (כשתי השיטות בתוס'), אבל הכל סובב והולך על ת"ח זה בעצמו. אולם אחר-כך, כשהגמ' מקשה "והא רבה אורי" ומתרצת "בשוין", משמע ברור שהכל תלוי בזכותו היחסית להורות, שזה אינו ענין של כושרו בתור ת"ח יחיד, אלא של סמכותו היחסית בהשוואה לזו של ת"ח אחר בעיר, דאל"כ מהו ענין "בשוין". ולפיכך, תשובה זו של "בשוין" עוקרת את התשובה שלפני כן, "עד ארבעין שנין". ואם-כן, מספר השנים (או של גילו או של שנות לימודיו) אינו שייך כלל, שהלא עכשיו הגמרא דנה רק בהיתר הוראה של ת"ח בהשוואה לת"ח אחרים שבעיר, כך שאם יש גדול ממנו, נקרא הוא "לא הגיע להוראה", ואם הוא גדול מהשני, יש לו הסטאטוס של "הגיע להוראה", בתנאי המוכן מאליו שאפילו אם האחרים קטנים ממנו זקוק הוא למינימום של ידיעות בתורה בכדי שיהא מוכשר להורות. ואם אין עכשיו מקום לדין של מ' שנה, אין מקום לקושיא מרבה ואין מקום לתירוץ של "בשוין".

ולפי"ז מובן מדוע השמיט הרמב"ם את כל החלק הזה של הגמרא, שהרי סופו ביטל את תחילתו, ולמסקנא ענין הגיע להוראה תופס בעיקר לגבי התיחסותו ההשוואתית לת"ח אחרים, רק שצריך ג"כ שיהיו לו ידיעות מספיקות בתורה אפילו אם הוא גדול מהם. ולפי"ז מתורצת קושיתו של הר"ן על ההשמטה שהשמיט הרמב"ם. ולפי"ז מיושבת ג"כ השגתו של הר"ן על איתור הלכה זו במ"ת של הרמב"ם, שסידרה בהל' ת"ת ולא בהל' סנהדרין. והטעם פשוט: ששם בהלכות סנהדרין דן בכושרו של הדיין כשהוא לעצמו, ואילו כאן בהלכות תלמוד תורה הרמב"ם דן בזכותו להורות בנוכחותם של חכמים אחרים, ועיקר הנושא כאן הוא כבוד תלמידי חכמים, ולפיכך מקומה של הלכה זו היא כאן כשהמחבר עוסק בכבוד הרב וכבוד התורה.

ועפי"ז יתישב גם סגנונו של הרמב"ם בהלכה זו, שלכאורה יש כאן הכפלה מיותרת. שהרי בתחילת הלכה זו כולל הרמב"ם שלש בכות:

- א. תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה
- ב. חכם שהגיע להוראה ואינו מורה
- ג. "אלו התלמידים הקטנים שלא הרבו תורה כראוי והם המבקשים להתגדל בפני עמי הארץ ובין אנשי עירם" וכו'.

ולכאורה הכבא הג' זהה עם הכבא הא'; ולמה לו לחזור על אותם הדברים? אלא ודאי, שהרמב"ם התכוון לשני הנושאים בסוגיתנו. הראשון, והוא העיקר, שאין להורות כשיש ת"ח גדול ממנו, וכן מחויב להורות כשאין ת"ח בדרגתו (וכדאי להעיר על לשונו הזהב של הרמב"ם: מי שהגיע להוראה הוא מכנה "חכם שהגיע להוראה", ומי שלא הגיע — הוא קורא לו "תלמיד שלא הגיע להוראה", דהיינו אם הוא גדול מהם, הריהו חכם, ואם יש גדול ממנו הוא נשאר בחינת תלמיד כלפי מי שגדול ממנו). ושתי הלכות אלה הן הן בבא א' ובבא ב'. ואחר-כך חוזר לנושא השני,

כלומר הצורך שלכה"פ תהיינה למורה ידיעות מספיקות בתורה קודם שאנו באים להשוותו לאחרים. ועל זה בא בבא ג', שם הוא שופך זעמו על "התלמידים הקטנים" — כלומר, הם לא רק "תלמידים" בהשוואה לת"ח אחרים, אלא ג"כ "קטנים" כשלעצמם. וכדאי להעיר גם-כן שלגבי בבא א', למרות שכינה אותו (בעקבות המשנה באבות) "שוטה רשע וגס רוח", לא אמר עליו "לא הרבה תורה כראוי" ושהוא עם הארץ, תואר ששמר לבני בבא ג'.